

М.Ю. Стельмах

ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ВНУТРІШНЬОЇ МОЖЛИВОСТІ У КЛАСИЧНІЙ ПЕРСЬКІЙ МОВІ (на матеріалі “Шахнаме” Фірдоусі)

Сучасна лінгвістика характеризується тенденцією до розгляду мовних явищ не лише в аспекті формальної структури, а й у плані вивчення їхньої функціонально-семантичної організації. Функціональний підхід до мовних явищ дає змогу розкрити, пояснити мову в її конкретній реалізації, показати засоби мовної передачі екстралінгвістичних ситуацій [Петровская 1989, 64–65], чіткіше виявити спеціалізацію засобів мови та об'єднати їх за певними семантичними ознаками у функціонально-семантичні категорії (ФСК). Фахівці виділяють низку ФСК, як-от категорії персональності, аспектуальності, міри, стану, локативності (просторовості), темпоральності (часу) та ін., зокрема й категорію модальності.

Одним із найважливіших аспектів категорії об'єктивної модальності є категорія, яка передає відношення суб'єкта дії до дії в плані можливості / неможливості здійснення дії. Семантична структура цієї категорії визначається на основі чотирьох бінарних семантичних ознак: внутрішній / зовнішній, актуальний / узуальний, набутий / ненабутий, деонтичний / недеонтичний [Беляева 1977, 8–10]. Ці ознаки, вступаючи в різноманітні комбінації, утворюють такі типові ситуації: 1) зовнішня деонтична можливість обумовлена, а) соціальними нормами, б) волею мовця; 2) зовнішня можливість, не пов'язана з деонтичними нормами: а) ситуативно обумовлена, б) обумовлена об'єктивними законами чи станом справ; 3) внутрішня можливість, обумовлена властивостями суб'єкта: а) психічними, б) фізичними; 4) внутрішня можливість, обумовлена навичками і вміннями суб'єкта [Теория 1992, 141].

Основне членування семантичної структури категорії об'єктивної можливості здійснюється за ознакою “зовнішній / внутрішній”. Інші семантичні ознаки є залежними

від неї. “Про відношення **внутрішньої можливості** можна говорити тоді, коли фактор, який обумовлює зв'язок суб'єкта й ознаки, міститься в самому суб'єкті і є його внутрішньою характеристикою. В агентивних висловлюваннях (висловлюваннях з активним суб'єктом) такими факторами є психічні і фізичні властивості, система поглядів і переконань, вміння й навички, риси характеру. У висловлюваннях, які не містять активного суб'єкта, детермінуючим фактором є властивості об'єкта дійсності, якому приписується можливість зв'язку з ознакою [Теория 1992, 150].

Саме внутрішня можливість і є **об'єктом** нашого дослідження. У нашій статті ми розглянемо засоби вираження внутрішньої можливості. **Метою** дослідження є 1) виявити ситуації, в яких автор використовує внутрішню можливість; 2) визначити відмінності у характері вираження значення внутрішньої можливості.

Як ми вже зазначали, внутрішня можливість – це такий потенційний зв'язок, який детермінується психічними та фізичними властивостями, системою поглядів і переконань, вміннями й навичками, рисами характеру суб'єкта. У межах цієї категорії розрізняють набуту / ненабуту можливість. СК «ненабутий» означає такий зв'язок суб'єкта й предиката, можливість якого обумовлюється властивостями суб'єкта, його психічними чи фізичними якостями. Потенційна ситуація при цьому постає як характеристика суб'єкта, його типова властивість (суб'єкт такий, що...). СК «набутий» означає такий зв'язок суб'єкта і предиката, можливість якого отримана в результаті певних навичок, досвіду суб'єкта [Цейтлин 1985, 21; Беляева 1985, 125–126].

Ненабуту можливість у сучасній перській мові виражають модальні дієслова *توانستن* ‘могти’, *قادر بودن* ‘бути спромож-

ним', بودن یارا, 'бути готовим', مستعد بودن, 'бути спроможним'. Можливість ситуації може бути наслідком наявності певних здібностей у суб'єкта: а) фізичних: او قادر 'Він міг увесь день плавати'; внутрішніх (психологічних): بیاری حرف نداشت 'Він був не спроможний говорити'. Спеціалізованим засобом, який вживається як опорна лексема при вираженні набутої можливості у сучасній перській мові, є дієслово بودن بلد 'вміти'. Поряд з ним вживається універсальний засіб вираження модальності можливості – من شنا : توانستن 'Я вмію плавати', او می تواند فارسی صحبت کند 'Він вміє розмовляти по-перській'.

Актуальна / узуальна можливість виділяється в межах як внутрішньої, так і зовнішньої можливості і "пов'язана з часовою протяжністю існування модальної ознаки, яка приписується суб'єктові, а також із реалізованістю / нереалізованістю потенційного зв'язку між суб'єктом і ознакою. Актуальна можливість означає непостійний, тимчасовий зв'язок між суб'єктом і ознакою, узуальна можливість має місце тоді, коли потенційна можливість здійснення того чи іншого зв'язку існує постійно чи протягом досить тривалого проміжку часу. Це протиставлення реалізується лише в контексті висловлювання" [Телецкая 2001, 68].

Отже, категорія внутрішньої можливості / неможливості у класичній перській мові виражалася такими засобами:

- конструкція дієслово دانستن 'знати' + інфінітив.

Це дієслово у більшості мов виражає внутрішню, набуту, узуальну можливість, тобто позначає певну професію чи вміння. У цьому ж значенні воно вживається і в "Шагنامه": بشنید بدانند ایشان گفتار آوری بر گزید که ز لشکر 'Серед війська вибрав знавця мови, який їхню мову знає (здатен) перекласти (розуміти)' [Shahname, т. 8, 78, б. 29].

Незважаючи на те що тут йдеться про вміння суб'єкта – незнаваного воїна, який володіє мовою супротивника, – в центрі уваги все ж не суб'єкт, а сама дія – необхідність перекладу.

Іноді основна увага зосереджена на об'єкті потенційної дії: بستود جهان در او را دانند 'Хто у світі може його оспівати?' [Shahname, т. 5, 238, б. 61].

Таку дію можна охарактеризувати як пасивно-якісний різновид ненабутої узу-

альної можливості – суб'єкт (у цьому сучасник Фірдоусі султан Магмуд, похвалі якого присвячений вступ до частини твору) такий, що не може бути підданий певній дії з боку інших суб'єктів, що виступає як його характерна властивість.

Варто підкреслити низьку частотність таких конструкцій, а також певну обмеженість професій і вмінь, згаданих у творі, – це переважно лікар, співець і перекладач. Усі конструкції з цим дієсловом виконують у тексті допоміжні функції.

- Конструкція фразеологізм بستن را میان 'бути готовим' (лексичні варіанти داشتن + інфінітив: (بسته را میان / کردن بند را میان

بیازید گرگین میلاد حسست / بدان راه رفتن چیلان را بست 'Простягнув руку син Мілада, Горгін, готовий вирушити в ту дорогу' [Shahname, т. 4, 22, б. 239].

Така дія є проявом певного психологічного стану суб'єкта: наявності чи відсутності внутрішньої "схильності" до здійснення дії. У таких випадках відбувається часткове суміщення значення "(не) бути спроможним виконати дію" зі значенням "(не) мати бажання". У вищезазначеному випадку перед походом на Туран шах Ірану Кей-Хосров просить за винагороду зголоситися воїна, який здатен відвезти супротивнику листа і привезти відповідь, і один із воїнів зголошується.

Таким чином, конструкція фразеологізм بستن را میان + інфінітив виражає внутрішню ненабуту можливість, суміщену зі значенням бажаності дії для суб'єкта.

- конструкція дієслово یاراستن 'сміти' + інфінітив.

Ця конструкція виражає (не) можливість, обумовлену наявністю (відсутністю) у суб'єкта відповідних психологічних якостей (сміливості).

Здатність до дії, виражена цим дієсловом, може бути:

а) реальна або актуальна, тобто суб'єкт має намір здійснити задекларовану дію. Так, наприклад, у "Великій війні Кей-Кавуса і Афрасіяба" описують заходи, здійснені іранцями: بدان شب تیره بی ساختن 'Щоб в ту ніч темну і страшну вороги-тюрки не насмілилися напасти' [Shahname, т. 5, 312, б. 1282];

б) гіпотетична або узуальна. Так, наприклад, шах Самангана заспокоює Русама ("Суграб"), який підозрює його вої-

нів у викраденні свого коня: نیارد کسی با تو این کار کرد 'Ніхто б не наважився з тобою так вчинити' [Shahname, 173, б. 50]. У цьому разі сила і мужність героя підкреслюються нездатністю інших осіб (нікого) заподіяти йому якусь шкоду, тобто нездатність певних осіб виконати певну дію є постійною характеристикою героя, яка свідчить про його звитягу.

- часові форми дієслова:

а) форма минулого гіпотетичного: یکی نام گشتاسپ و دیگر زبیر که زین آوریدی سر نره شیر 'Одного звали Гяшгасп, іншого – Заріп, що міг би звернути голову леву' [Shahname, т. 6, 9, б. 24];

б) форма теперішнього: گیتی برادر توی شاه را / 'У світі тобі братом (рівним) є лише шах, ти завжди несеш (здатен нести) місяць під підковами (свого коня)' [Shahname, т. 3, 122, б. 1874]. Проте в обох цих випадках виражається внутрішня ненабута узуальна можливість, тобто в обох випадках дія розглядається як потенційна, як така, яку суб'єкт здатен виконати, але реально не має наміру виконувати.

Також здатність суб'єкта виконати дію може передаватися за допомогою заперечних конструкцій, які, проте, виконують ту ж саму функцію, що і стверджувальні, тобто є постійною характеристикою суб'єкта: 'Тобі супротивником не здатен бути у світі (навіть) слон' [Shahname, т. 3, 195, б. 325].

У таких конструкціях персонаж може порівнюватися з іншим героєм, який є втіленням сили і чеснот, або ж із твариною, яка уособлює силу (об'єктом порівняння також може бути лев, слон, тигр, пантера, дракон, орел і навіть крокодил), або з усіма людьми, чим вказується на винятковість героя. Додатковими факторами, які підкреслюють цю винятковість, можуть бути обставини місця (у всьому світі, на всій землі і под.) та обставини часу.

- конструкція дієслова توانستن 'могти' з інфінітивом.

Ця конструкція позначає здатність суб'єкта до дії, сполучену зі значенням наміру реалізувати дію та зі значенням реальності реалізації дії в майбутньому за сприятливого розвитку подій. Модальність цього типу часто супроводжується модальністю застереження (сумніву, припущення): توانیم کردن مگر چاره / که بی چاره نیست

پنباره 'Можливо, ми зможемо (нам вдасться) знайти вихід, тому що не буває безвихідних нещаст' [Shahname, т. 1, 54, б. 58].

- конструкції заперечна форма дієслова + іменник на позначення сили, здатності + іменник на позначення потенційної дії:

а) заперечна форма дієслова بودن у поєднанні з лексемою چای. Так, наприклад, Раггам радить Баделю відмовитися від битви ("Велика війна Кей-Хосрова і Афрасіяба"):

نیست چای ترا خسرو جنگ با که / نیست رای ترا گشتن باز 'Крім втечі, у тебе нема виходу, тобі не осилити у війні Хосрова' [Shahname, т. 5, 274, б. 642];

б) заперечна форма дієслова بودن у поєднанні з лексемою تلو 'сила'. Так, туранський воїн, який викликав суперника на бій ("Розповідь про Камуса Кяшанського"), проте ніхто з іранців не наважився проти нього виступити, характеризується так: که با او کسی را نیند تلو جنگ دلبران چو آهو و او چون پلنگ 'Ніхто його не міг (не мав сили) подолати у війні, всі витязі – як лані, а він один – як тигр' [Shahname, т. 4, 204, б. 1425];

в) заперечна форма дієслова داشتن у поєднанні з лексемою پایاب 'могутність'. Так, наприклад, Піран, готуючись до бою ("Розповідь про Камуса Кяшанського"), погрожує своєму військові: تنگ و بک تار روز کنم بریشان جنگ پایاب: 'Якщо вони самі не будуть здатні воювати, то я зроблю їхні дні темними і сумними' [Shahname, т. 4, 164, б. 771].

Переважно потенційна дія при таких конструкціях – здатність воювати, але іноді це може бути яесь інше змагання. Так, наприклад, перед вирішальною битвою з туранцями ("Бій Кавуса з шахом Гамаварана") Рустам хвалиться своєю силою і випиває чашу вина, славлячи шаха і Батьківщину, воїни у відповідь славлять Рустама: نیست یای را ابلیس تو یا بمی / نیست جای می جام بدین را 'Не місце нам за цією чашою вина, і диявол тебе в вині не здолає' [Shahname, т. 2, 161, б. 531–532].

Такі конструкції позначають внутрішню неможливість, зумовлену відсутністю ненабутих фізичних якостей, необхідних для ведення війни чи якоїсь іншої суперечки. Додатково зумовлюється силою суперника, що може виражатися експліцитно й імпліцитно. Дія тут може бути як актуальна, так і узуальна.

Також до цієї категорії належать прикметники, які виражають потенційне зна-

чення без сполучення з відповідним дієсловом: *بخواند آن کسی را که دانا بندد / یگفتار و دانش*: 'Кличе таких людей, які були б розумними, у розмові і у науках **вправними**' [Shahname, т. 8, с. 127, б. 1225].

Внутрішній можливості на рівні тексту відповідає ситуація (не)можливості, яка містить **описову інформацію** (характеристику героя твору). З точки зору функції в тексті конструкції зі значенням можливості / неможливості, які є засобами опису внутрішніх якостей та характеру героїв оповідань "Шагنامه", можна поділити на такі дві групи:

- модальні конструкції, які передають негативні риси характеру людини.

Найпоширенішою негативною характеристикою у творі є нездатність здолати ворога на полі битви, недостатність сил для цього, брак сміливості, аби вступити у битву з ворогом, тощо: *بدانست سرخه که / پیلاب اوی / خدادد غمی گشتت و بر گانشد روی* 'Зрозумів Сорхе, що не здолати йому (Фарідуна), засмутився і кинувся втікати' [Shahname, т. 4, 179, б. 2735].

- модальні конструкції, які передають позитивні риси характеру людини.

Основною характеристикою давніх іранських богатирів є передусім їхня могутність і сила. Позитивна характеристика героїв може передаватися за допомогою як стверджувальних, так і заперечних конструкцій, які виконують у тексті твору одну і ту ж саму функцію похвали: *پیل با تو خرفتی*: 'Навіть слон не пішов би проти тебе у війні' [Shahname, т. 4, 57, б. 759].

Особливості досліджуваного тексту визначають певні особливості вживання конструкцій зі значенням внутрішньої можливості. Усі характеристики героїв у тексті "Шагنامه" повністю залежать від контексту. Жоден герой не наділений індивідуальними рисами характеру. Специфіка ситуації, яка утворилася, і простору, який виникає перед героєм, моделює особливості поведінки та постаті персонажів у тексті "Шагنامه" Фірдоусі. Зовнішній вигляд, атрибути чи риси характеру не є критерієм ідентифікації персонажів (див., наприклад, відомий епізод, де Сограб не може впізнати Ростам) [Шукуров 1983].

Так, основна потенційна здатність суб'єкта – це сила, здатність здолати ворога у боротьбі, саме тому відмінності між на-

бутою і ненабутою, психологічною і фізичною можливостями виражені нечітко, мають другорядне значення. У "Шагنامه" немає характеристики конкретних вмінь людини, наприклад вміє чи не вміє писати, вміє добре говорити, вміє виготовляти зброю тощо. Речення із засобами вираження набутої можливості не лише відіграють другорядну роль у тексті, у розвитку сюжету. Сам контекст не дає нам змоги чітко виділити компонент "набутий" у структурі значення дієслівної конструкції. Важливий лише кінцевий результат – наявність або ж відсутність певної якості чи вмінь. Інакше кажучи, ми відносимо певні конструкції до набутої можливості на основі основного лексичного значення дієслова 'знати'. Неможливо визначити, наприклад, розглядає автор військову звичаю як вмінь, якого воїн добивається все життя, чи як його вроджену рису.

Так само досить умовний поділ здатності на психологічну та фізичну. Умовно ми відносимо лексеми з компонентом «сміливість», «готовність» до психологічної можливості, а зі значенням «сила» – до фізичної можливості, проте, оскільки у битві однаково важливі обидві здатності, обидві вони присутні у структурі лексеми.

Узуальна можливість може виражатися практично всіма засобами вираження внутрішньої можливості. Фактором, що визначає узуальний характер дії, є передусім комунікативна ситуація – возвеличення героя, додатковим фактором є структура речень – складнопідрядні з підрядними означальними та речення – риторичні питання: *ابوالقاسم آن شهريار دلير / کجا گور بيستاند*: 'Абулькасим – це той доблесний витязь, який (може) здатен вирвати онагра з пащі лева' [Shahname, т. 5, 236, б. 34]. Тут, по-перше, цілком очевидно, що герой не має жодного наміру іти і виривати онагра з пащі лева, тобто у тексті немає жодних вказівок на таку потребу чи подальшу дію, а по-друге, здатність вирвати онагра з пащі лева є лише метафорою, яка вказує на здатність воїна здолати навіть найсильнішого супротивника.

Слід зазначити, що, якщо традиційно актуальна можливість розглядається як одноразова дія, а узуальна – як постійна повторювана, у "Шагنامه" це протиставлення дещо зміщене. По-перше, і конструкції

на позначення актуальної можливості, і конструкції на позначення узуальної можливості можуть трактуватися як такі, що свідчать про військову звитягу героя. По-друге, у тексті немає жодної вказівки на повторюваність певної ознаки. Тому можна говорити лише про те, чи буде потенційна дія здійснена, чи вона є гіпотетичною. Саме так ми трактуємо поняття «актуальний-узуальний».

Отже, у ситуації внутрішньої можливості виділяємо актуальну й узуальну можливість. Конструкції внутрішньої можливості виражають у тексті здатність воїна здолати будь-якого ворога. Основним засобом вираження актуальної можливості у класичній перській мові є конструкція з дієсловом *توانستن*, яка виражає найбільш загальне значення внутрішньої можливості. Інші конструкції цієї групи є спеціалізованими засобами для вираження того чи іншого відтінку цієї категорії, часто ускладненими іншими додатковими відтінками. Так, конструкція з модальним модифікатором *میان را بست* позначає “бути здатним виконати дію + бути готовим виконати дію” (ненабута психологічна можливість), *یاراستن* – “бути здатним виконати дію + мати сміливість виконати дію” (ненабута психологічна можливість), заперечні конструкції – “бути здатним виконати дію + мати фізичну міць

виконати цю дію (ненабута фізична можливість)”. Між собою вони перебувають в еквіполентних опозиціях, а стосовно центральної одиниці виступають привативними опозиціями. На периферії цієї категорії перебувають прикметники.

Отже, внутрішня об’єктивна можливість представлена у таких типових ситуаціях:

- набутої можливості; позначає здатність суб’єкта чи його вміння, яке отримане внаслідок тривалих тренувань (засоби вираження – конструкція з дієсловом *دانشتن* та інфінітивом, з цим же дієсловом та іменником, модальні прикметники);

- ненабутої актуальної можливості; позначає здатність чи здібність суб’єкта, якою він володіє від природи (засоби вираження – конструкція з дієсловом *توانستن* (виражає загальне значення можливості), конструкція з дієсловом *میلن را بستن* (ненабута психологічна можливість), конструкція з дієсловом *یاراستن* (ненабута психологічна можливість), заперечні конструкції (ненабута фізична можливість), а також модальні прикметники);

- узуальної можливості; позначає постійну або гіпотетичну здатність суб’єкта (речення з дієслівними формами);

- непрямо вираженої можливості або пасивної можливості; суб’єкт не сам виконує якусь дію, а зазнає її з боку інших суб’єктів, що виступає як його характерна властивість.

ЛІТЕРАТУРА

Беляева Е.И. К проблеме лексико-семантических полей в языке (на материале микрополей возможности и вынужденности в английском и русском языках). Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19 / Киевский ордена Ленина гос. университет им. Т.Г. Шевченко. Воронеж, 1977.

Беляева Е.И. Функционально-семантические поля модальности в английском и русском языках. Воронеж, 1985.

Петровская С.А. Принципы полевого подхода к категории модальности // **Понятийные категории и их реализация**. Ленинград, 1989.

Телецкая Т.В. Семантическая структура функционально-семантического микрополя объективной возможности // **Актуальні проблеми металінгвістики**. Київ, 2001.

Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность. / Бондарко А.В., Беляева Е.И., Бирюлин Л.А. и др. Ленинград, 1992.

Цейтлин С.Н. Некоторые типы модальных ситуаций в современном русском языке // **Функциональный анализ грамматических аспектов высказывания**. Ленинград, 1985.

Шукуров Ш.М. “Шах-наме” Фирдоуси и ранняя иллюстративная традиция. Москва, 1983.

Shahname-ye Ferdousi. Tehran, 1374.

(تهران: - (شاهنامه) از روی چاپ مسکو): در ۴ مجلد، ۹ جلد / به کوشش وزیر نظر دکتر سعید حمیدیان اور امان، ۱۳۷۴